

RECENZIE

Em. Moscalu, CERAMICA TRACO-GETICĂ, Biblioteca muzeologică, Muzeul național de istorie, București, 1983, 514 p., din care 17 fig., (inclusiv 2 hărți) și 119 pl. (cu 14 hărți), la sfârșitul volumului.

Ceramica traco-geto-dacică a preocupat în mod justificat pe cercetătorii care s-au aplecat asupra arheologiei și istoriei autohtonilor vechii Dacii. După numeroase studii parțiale, în 1969 apărea monografia lui I. H. Crișan „Ceramica daco-getică. Cu specială privire asupra Transilvaniei” — prima încercare de sinteză asupra ceramicii autohtone din sec. VI î.e.n. — I e.n. Această lucrare nu analiza însă în detaliu ceramica spațiilor extracarpătice ori ale altor zone ale lumii traco-getice.

Lucrarea pe care o recenzăm poate fi considerată drept cel mai complet studiu asupra ceramicii traco-getice timpurii, în special din sec. VI—III î.e.n. În chiar „Introducere” autorul și-a anunțat metoda de analiză, precizând că nu a înfățișat ceramica pe faze, după sistemul adoptat de I. H. Crișan, ci a preferat „analiza fiecărui tip ceramic de la origini până la dispariția sa”, având astfel posibilitatea de a cunoaște evoluția fiecărei forme. De la început trebuie să evidențiem volumul deosebit de muncă depus la realizarea lucrării. În tratarea fiecărui capitol se constată o cercetare aproape exhaustivă a surselor și o prezentare densă, adesea convingătoare, a argumentelor. Informația autorului este remarcabilă, el utilizând aproape toată bibliografia corespunzătoare de până în 1976.

(Unele articole de care a luat cunoștință după terminarea lucrării, în decembrie 1978 (p. 235), amintite citeodată în „Note” și care ar fi impus anumite modificări sau completări textului, n-au mai fost utilizate). În tratarea ceramicii și a problemelor pe care aceasta le ridică, autorul se referă în primul rînd la descoperirile din România, dar și la cele din Bulgaria, Jugoslavia, Ungaria, Cehoslovacia și URSS, care corespund problematicii anunțate.

Lucrarea cuprinde capitolele: I — Introducere (p. 5—7); II — Istoricul cercetărilor (p. 8—11); III — De cînd putem vorbi de traci și ce sint geto-dacii (p. 12—14); IV — Ceramica lucrată cu mîna (p. 15—91); V — Ceramica lucrată la roată (p. 92—153); VI — Relațiile dintre traco-geți și illiri reflectate în ceramică (p. 154—158); VII — Aspectul cultural Ciumbud și relațiile dintre traco-geți și sciți (p. 159—173); VIII — Aspectul cultural Kustanovice (p. 174—176); IX — Aspectul cultural Szentes-Vekerzug-Chotin (p. 177—182); X — Aspectul cultural Birsești—Fergile (p. 183—186); XI — Aspectul cultural traco-getic de tip Canlia, Cultura geto-dacă Sarmizegetusa (p. 187—208); XII — Ceramica cenușie lucrată la roată. Relațiile dintre traco-geți și greci (p. 209—215); XIII — Cronologia și

problema începutului Latène-ului geto-dacic (p. 216—222); XIV — Reprezentări de ceramică cenușie lucrată la roată în cadrul planșelor (p. 223—233, în limba română și limba franceză); XV — Încheiere (p. 234—235). Urmează: Abrevieri (p. 236—239); Note (p. 240—343); Rezumatul în limba franceză (p. 344—358). Figuri (p. 359—378); Planșe (p. 379—511) și Cuprins (în limba română și limba franceză — p. 513—514).

Unele dintre aspectele sau chiar capitolele lucrării au fost prezentate anterior, în forme apropiate, în studii publicate de autor (ex. cap. VII, într-o formă apropiată în *Thracodacica*, 2, 1981, p. 23—35). În cap. II autorul realizează o utilă trecere în revistă a istoricului cercetărilor, atît din România, cît și din țările învecinate; bogata bibliografie, fără a fi exhaustivă, dovedește odată mai mult larga preocupare a cercetătorilor asupra civilizației și ceramicii traco-geto-dacice. În al III-lea capitol este analizată o problemă extrem de importantă, anume cea a vechimii culturii tracice și geto-dacice. Sînt trecute în revistă cele mai vechi mențiuni literare antice, care ni-i face cunoscuți și-i localizează pe geți încă din sec. VI î.e.n. După opinia sa, geto-dacii timpurii derivă din culturile hallstattiene cu ceramică imprimată sau canelată și chiar din unele culturi ale epocii bronzului, deși tipurile ceramice analizate nu-și păstrează întotdeauna nealterate formele ceramice. În mod judicios Em. Moscalu consideră că în sec. XII—XI î.e.n. tracia erau definitiv formați la nivelul culturilor Gává-Holihradý și Insula Banului, Babadag, Cozia-Brad, Pșeni-cevo. Pe bună dreptate autorul afirmă că „apariția culturilor bronzului timpurii are la bază o puternică componentă etnică din masa triburilor eneolitice..., dar faptul nu ne îndreptățește să vorbim de traci la acest nivel“ (p. 14).

Cap. IV și V constituie în mod firesc, atît prin problematica discutată, cît și prin numărul de pagini rezervat, partea principală a lucrării, în cadrul căreia este prezentată, pe tipuri și variante, ceramica lucrată cu mîna sau la roată. În cap. IV, Em. Moscalu identifică 25 de tipuri de obiecte ceramice lucrate cu mîna, aproape fiecare dintre ele cuprinzînd mai multe va-

riante. În cap. V distinge 38 de tipuri de vase lucrate la roată, de asemenea cu mai multe variante pentru fiecare tip. Tipurile și variantele sînt analizate evolutiv, de la origini pînă la dispariția lor. Pentru încadrarea cronologică ori atribuirea etno-culturală a tipurilor se analizează detaliat și contextele arheologice în care ele au apărut. În acest fel, prin analiza comparativă a exemplarelor din complexe închise, Em. Moscalu reușește deseori încadrarea lor cronologică și culturală cît mai corectă. Subliniem încă odată meticulozitatea deosebită de care autorul a dat dovadă în stabilirea acestei tipologii. Discuțiile largi asupra unor tipuri sau variante ceramice, a complexelor în care ele au apărut, sînt deosebit de utile.

Totuși, tocmai la întocmirea tipologiei autorul a dovedit inconsecvență. În stabilirea tipurilor și a variantelor s-au folosit drept criterii fie forme, fie elementele ornamentale sau chiar originea diferită a unor categorii de vase. Structurarea unei variante diferite numai pentru că „din punct de vedere tipologic vasele care o reprezintă au o origine diferită“ (p. 26) nu credem că este justificată. Considerăm că această inconsecvență în stabilirea unui criteriu tipologic unitar a complicat într-o anumită măsură tipologia propusă, ducînd la diferențierea unui număr prea mare de tipuri și variante, putîndu-se ajunge la confuzii. Dacă autorul ar fi avut în vedere numai un criteriu principal (ex. forma vaselor) și ar fi întocmit repertoriul de ornamente specifice pe tipuri și variante, numărul acestora din urmă ar fi fost mai mic. Fără să analizăm detaliat, din lipsă de spațiu, tipologia colegului nostru, sau să încercăm o regrupare a bogatului material pe care l-a adunat cu atîta efort, în alte tipuri, poate tot discutabile și provizorii, dăm cîteva exemple: unele exemplare ale variantei I/a (pl. II/3,5, de la Sini Vir și Balta Verde II) sînt foarte asemănătoare vasului integrat variantei II/b (pl. V/5) de la Mahmudia. Vasul de la Hîrșova (I/f, pl. VIII/1) este de fapt o „cană“ (cu o toartă) și nu o amforă (cu două torți, ca în desen); un exemplar întreg, aproape identic, apare la Bugeac (M. Irimia, *Thracodacica*, 4, p. 42, fig. 1/5). Amforele de la tipul I/f ar putea fi grupate într-un tip aparte

împreună cu tipul XXI și nu doar ca o simplă variantă a tipului I, iar exemplarele de la Hirșova și Bugeac amintite mai sus ar putea constitui o variantă înrudită cu vasele I/b sau I/e. Tipul II/a (pl. VII/2; X; XI) ar putea constitui un tip comun cu I/e (pl. VII/1,3—6). Crearea variantelor diferite II/c și II/d, care cuprind „vase identice ca formă“ (p. 34) nu se justifică, chiar dacă nu au aceleași ornamente; cu atât mai mult a variantei II/f 1, ale cărei vase „se deosebesc de vasele de tip II/f prin dimensiunile mai reduse“ (p. 36). Considerăm că pentru tipul III era mai potrivită denumirea de „vas-sac“, mult mai folosită, decât de „vas-clopot“, cu atât mai mult cu cât exemplarele sale nu sînt tronconice, asemănătoare clopotului, ci sînt mai ales cu pereții aproape verticali. Dacă tipul amintit este prezentat judicios, diferențierea variantelor III/d, e, f, g, h1, h2, i, k, numai după decor ni se pare forțată, ele putînd constitui cel mult subvariante pentru III/a, b, c. Mai mult, două vase total deosebite ca formă (pl. XVII/2, 4) descoperite la Murighiol și Orbeasca de Sus au fost integrate aceleiași variante (III/f) după decor, deși primul s-ar fi integrat în acest caz mult mai justificat variantei III/c, iar cel de-al doilea variantei III/a. Unele afirmații (printre care aceea că la Bugeac variantele III/a și III/b ar lipsi) trebuiau mai nuanțate, deoarece ele sînt deja contrazise de cercetările în curs. Nu credem că se justifică nici tipul IV, cu profil de tip III, dar care a fost structurat numai pentru că este ornamentat sub buză cu alveole în loc de brîu alveolat. La fel tipul V, care are profil de tip III/a, putînd fi o subvariantă a acestuia. Tipurile VI și VII cu profile foarte asemănătoare puteau reprezenta unul singur, cu variantele corespunzătoare (ex. pl. XXII/1 — Bugeac, este tipul VI/a, iar XXII/3 — Tariverde, e tipul VII/a). Diferențierea numai după decor nu se justifică nici aici, chiar dacă unele exemplare grupate în tipul VII se întîlnesc și în lumea scitică, după cum bine precizează Em. Moscalu. De asemenea, vasele tipului VIII, foarte apropiate de variantele I/b și I/c, de care se deosebesc mai ales prin numărul ori modul de dispunere al apucătoarelor și butonilor, uneori și prin prezența apucătorilor sub formă

de potcoavă, se puteau constitui ca subvariante ale tipului I (a se compara de ex. pl. IX/2, 3 sau XIII/6, 7 cu pl. XXVIII-XXIX). Pentru tipul IX, „în formă de sac“ era de preferat denumirea de „clopot“, de care se apropie și este mai des utilizată. Această denumire s-ar fi potrivit și pentru tipurile I și VIII. Unele observații privind aria, vechimea și frecvența acestui tip sînt notabile; altele însă (cum ar fi semnificația absenței sale din cultura Noua, ori din unele necropole în curs de cercetare), trebuiau mai nuanțate, deoarece într-un caz se pot aduce și argumente contrarii, iar în celălalt, ele pot fi anulate de noile descoperiri. În general acest tip a fost foarte mult fragmentat în variante (ex. IX/d 1 față de IX/a sau de IX/d 2; IX/e 1 față de IX/e 2 și 3 etc.). Înregistrarea a două vase de tipul IX/e 2 la Adamclisi și Tomis (p. 67 și n. 802, 804) este greșită; e posibil ca exemplarele înregistrate să fie dintr-o altă localitate (poate Satu Nou?). Tipurile X-XII cuprind castroane și străchini. Dată fiind inconsecvența cu care vasele de tipurile amintite sînt denumite în studiile referitoare la această perioadă cînd castroane, cînd străchini, considerăm că autorul ar fi trebuit să propună o terminologie unitară (de exemplu „castron“ pentru exemplarele cu buza trasă spre interior și „străchină“ pentru cele cu buza răsfrîntă; ex.: X/d cuprinde „castroane“, iar IX/c „străchini“, deși sînt foarte apropiate ca profil. Nu ni se par corespunzătoare nici formulările „marginea răsfrîntă spre interior“ (p. 72, 75) ori „invazate“ (mai jos, p. 111). Și aceste două tipuri principale de vase au fost fărîmîțate în variante (ex. XI/c are profilul identic cu XI/a, doar că au apucătorile perforate; XI/d și XI/d 1 etc.). Aprecierea potrivit căreia în Dobrogea nu se cunosc „castroane cu marginea evazată“ în necropole de sec. V-IV i.e.n. (p. 77) este contrazisă de situația de la Bugeac (M. Irimia, Thracodacica, 2, 1981, p. 43, fig. 2/2; alt exemplar inedit). Tipurile XIII-XVI cuprind căni împărțite în mai multe variante, după decor, determinînd aceeași fărîmîțare exagerată. Tipul XV — cești, cuprinde de fapt tot căni; aici ele nu se mai împart în variante, după decor. Unele exemplare ale tipului XVI s-ar fi integrat tot tipului XIV, eventual varian-

tei XIV/d. Considerăm că era de preferat gruparea tuturor acestora într-un singur tip — căni — cu variantele și subvariantele corespunzătoare. Aceeași fragmentare se constată și la tipul XVII. Tipul XVIII cuprinde și exemplare bitronconice (pl. LIX/20, 21; LX/19), nu numai tronconice; aici se impunea, poate, o împărțire, după profil, în două variante. Dacă tipul XIX, cuprinzând cești total diferite ca formă de precedentul, ni se pare judicios constituit, tipul XX reprezintă de fapt doar o variantă a tipului XVII (datorită ciocului-plise de scurgere, apărut sub influența greacă). Tipul XXI de vase cu două mânere, trebuia să cuprindă și exemplarele variantei I/f (exclusiv cel de la Hîrșova, pl. VIII/1, care avea numai o toartă), putînd alcătui împreună două variante. Prin forma sa deosebită, tipul XXII poate rămîne independent, deși este reprezentat pînă acum doar de un exemplar (pl. LXIII/2). Ni se pare determinat corect și tipul XXIII. În schimb, tipului XXIV — fructiere — i-au fost integrate și cupele cu picior (XXIV/b), care reprezintă un tip aparte.

La începutul cap. V, rezervat ceramicii lucrate la roată, autorul precizează că a găsit unele criterii pentru deosebirea ceramicii cenușii grecești de cea autohtonă, dar, din păcate, nu ni le prezintă detaliat. Tipul 2 — fructiere, cuprinde de fapt *lékanai* cenușii grecești sau autohtone, lucrate după modele grecești. Autorul apreciază însă corect că fructierele lucrate la roată circulă în lumea geto-dacică mai ales între sec. II î.e.n. — III e.n. Piciorul vasului de la Canlia (pl. LXVI) aparține unui tip de *lékane* găsit la Bugeac în M. 52 (inv. 22601), nu unei fructiere. Tipurile 1, 3 — 5 ni se par corect structurate. Totuși, împărțirea tipurilor 4 și 5 în două variante ni se pare forțată. La fel și aprecierea potrivit căreia 5/a ar fi fost lucrată de traco-geți, iar 5/b numai de către tracii odrizi (p. 99—100). La tipul 6, variantele 6/a 1 și a 2 puteau constitui doar una singură, iar varianta 6/c (pl. LXXIII/7, 8) ar fi trebuit integrată de fapt fie variantei 6/a de care nu se deosebește mult (pl. LXXII/1, 4, 6), fie tipului următor (7 — cești), dacă la diferențierea căni — cești se ia în calcul raportul dintre înălțimea și diametrul vasului. Pentru tipul 8 ar fi

fost de preferat denumirea de *kant-haroi*, desemnînd categoria grecească de vase pe care o imită; împreună cu tipurile 18, 33, 37 ar fi trebuit alcătuit un singur tip cu variantele și subvariantele corespunzătoare. Varianta 9/a putea fi definită drept tip aparte de căni; ei i se puteau adăuga și unele vase de la 9/c (Murighiol, pl. LXXIV/8) și 9/d (Brăița, pl. LXXIV/13). Celelalte exemplare ale tipului 9 puteau fi adăugate tot tipului 6 (variantele 6/a — exemplarul de la pl. LXXIV/5, 10, 14—16; altele puteau forma o variantă aparte: pl. LXXIV/2, 4, 6, 7, 9, 11, 12). Pentru tipul 10 era de preferat denumirea de „castroane“ sau de „boluri“. Afirmatia după care vasele variantei 10/a „sînt produse tipice grecești“ (p. 111) ni se pare nejustificată, ele putînd fi lucrate și de autohtoni. În cadrul acestui tip autorul deosebește prea multe variante, după diferite criterii: formă, decor, pastă. Tipul 14 putea fi integrat, eventual, tot tipului 10, ca o variantă a acestuia. La fel tipul 15, apropiat de vasele variantelor 10/d 1 și 10/e. Ni se pare mult prea fărîmițat și tipul 16 (ex. 16/b și 16/d sînt aproape identice). Putem avea aceeași observație și pentru tipul 20, în care variantele sînt determinate după unele elemente secundare (prezența ori absența inciziilor și a canelurilor, sau a butonilor), nu după formă și după tipul de apucători. Poate era mai indicată gruparea ambelor tipuri de *Lékanai* (20—21) într-unul singur, cu două variante principale (cu mânere orizontale și cu mânere verticale), eventual și cu unele subvariante. Alte observații s-ar putea face și pentru tipurile următoare, dar spațiul nu ne îngăduie. Amintim doar faptul că tipul 30 nu poate fi numit „globular“; el poate fi considerat o variantă a vasului-crater, și nu neapărat un tip structurat aparte. De asemenea, tipul 38 trebuia integrat tipului 3 (ca variantă a acestuia), cu toate că au zone diferite de răspîndire.

Între p. 149—153 lucrarea are subcapitolul *Problema tehnicii de ardere a ceramicii geto-dacice* — o foarte utilă prezentare, pe baza unor experiențe de laborator, a ceramicii arse reducător și oxidant.

Cap. VI-X sînt consacrate raporturilor culturale ale traco-geților cu ilirii.

și scitii, precum și analizei grupurilor culturale (numite de Em. Moscalu „aspecte“) Ciumbrud, Kustanovice, Szentes-Vekerzug-Chotin și Birsești-Ferigile. Spațiul nu ne permite decât să relevăm importanța deosebită a analizei întreprinse, în urma căreia apar deseori interpretări și concluzii noi. Totuși, unele dintre afirmațiile sale sînt discutabile (cum ar fi datarea fazei Babadag I în sec. XII sau chiar XIII î.e.n., ori afirmația că „aspectul Sihleanu, de origine Monteoru, dă naștere aspectului Babadag“ (p. 155—156); de asemenea, afirmarea tranșantă a caracterului exclusiv autohton al grupurilor Ciumbrud și Szentes-Vekerzug-Chotin).

Cap. XI, mai amplu, este consacrat aspectului cultural denumit de autor „de tip Canlia“ și „culturii geto-dace Sarmizegetusa“. De fapt, și în capitolele anterioare, autorul a făcut dese referiri la ele, mai ales la aspectul cultural Canlia. Acesta ar fi diferit de Ferigile-Birsești, Kustanovice și Szentes-Vekerzug-Chotin și ar începe în perioada 550—450 î.e.n.; ar înceta „pe la sfîrșitul sec. III și începutul sec. II î.e.n.“ Aspectul cultural Canlia ar cuprinde un spațiu imens: „aria tragică de la sud de Balcani, zona balcano-dunăreană, zona de la est de Carpați, ca și zona intracarpatică și poate și zona de nord-vest a României...“ el „pare a cuprinde și Banatul...“ „și zonele tracilor tribali și moesi, din centrul și nord-vestul Bulgariei“ (p. 189—190). Perioada 250—150 î.e.n. a fost socotită „ca fază de tranziție între aspectul Canlia“ și cultura Sarmizegetusa (p. 196); evoluția acesteia din urmă s-ar situa după 150 î.e.n. (pe linia Dunării, în Muntenia și Oltenia ceva mai devreme) și ar dura pînă la 106 e.n. (p. 195 și urm.). Autorul renunță la denumirea dată anterior tot de el, de Ravna II — Hanska — Zimnicea I-II (Cerc. arh., II, Buc., 1976, p. 277—281) aspectului cultural traco-geto-dacic din sec. VI-III î.e.n. și de cultură Sarmizegetusa — Popești — Bîtea Doamnei pentru perioada corespunzătoare sec. II î.e.n. — 106 e.n. Em. Moscalu are dreptate cînd afirmă că este indicată denumirea aspectelor culturale sau a culturilor după stațiunile cele mai reprezentative, care conțin materiale definitorii (p. 187). Dar aceste denumiri,

cu tot caracterul lor relativ convențional, înglobează în mod sintetic și un anumit conținut mai complex-cultural, etnic, cronologic etc. Fără a diminua importanța necropolei de la Canlia, nu considerăm justificată adoptarea unei denumiri unice care ar porni tocmai de la descoperirea în cauză, deoarece aria pe care ea ar defini-o este extrem de întinsă, cuprinzînd monumente traco-geto-dacice cu multe elemente de identitate, dar și cu deosebiri deloc neglijabile între ele. Descoperirea aleasă nu ni se pare nici cea mai reprezentativă; necropola în cauză se datează în sec. IV î.e.n., în timp ce aspectul cultural pe care ea l-ar defini este cuprins între începutul sec. V (pentru unele zone chiar mijlocul sec. VI î.e.n.) și sfîrșitul sec. III î.e.n. (sau chiar mijlocul sec. II). Dacă denumirea de Canlia ar putea fi acceptată, eventual, pentru definirea culturii getilor din Dobrogea (cu toate că și aici sînt descoperiri mult mai reprezentative, cum ar fi cele de la Satu Nou, de la sfîrșitul sec. V — sec. IV î.e.n.), unele trăsături ale necropolei în cauză au multe elemente ce le deosebesc de descoperirile din Moldova, RSS Moldovenească, ca să nu mai vorbim de cele din zonele mai îndepărtate ale lumii traco-geto-dacice. Chiar după opinia autorului însuși, cultura tragică și geto-dacică din sec. VI-III î.e.n. „cunoaște mai multe aspecte culturale zonale și în unele cazuri cronologice“ (p. 189). De aceea considerăm necesară, deocamdată, diferențierea pe mai departe a aspectelor culturale traco-geto-dacice și denumirea acestora după cele mai reprezentative descoperiri. Diferențierea zonală a mai multor grupuri culturale este determinată și de evoluția ulterioară neuniformă din punct de vedere cultural și cronologic a lumii traco-geto-dacice. Autorul consideră că „aspectul Canlia, prin structura și conținutul său, este în egală măsură sud-tracic și nord-tracic (geto-dacic)“ (p. 198). Această concluzie se bazează mai ales pe studiul ceramicii, fără a se avea în vedere întotdeauna restul inventarului arheologic, elementele de rit și ritual funerar, tipul de așezări și fortificații, iar nu în ultimă instanță chiar evoluția socială și politică neuniformă într-un spațiu atît de vast. Deosebit de interesante sînt și referirile la termenii de

traco-getic, traco-geto-dacic, ori de artă traco-getică, ca și analiza ori localizarea triburilor autohtone în lumina izvoarelor antice. Desigur, și acestea ar putea comporta unele discuții, dar atât spațiul cât și competența noastră limitată nu ni le îngăduie.

De o deosebită importanță sînt opiniile autorului referitoare la ceramica cenușie la roată și la relațiile dintre traco-geți și greci, exprimate în cap. XII. Observația potrivit căreia majoritatea ceramicii cenușii din mediul autohton este identică din punct de vedere tipologic cu ceramica cenușie din mediul grecesc, uneori și cu cea din lumea scitică și illirică este justă. Dar constatarea numai a identității *tipologice* (subl. noastră) nu justifică afirmația potrivit căreia ceramica cenușie ar constitui doar un articol grecesc de export în mediul autohton (p. 210). Înaintea unei afirmații atât de categorice ar trebui analizată în parte fiecare categorie ceramică apărută în mediul autohton ca și în cel grecesc. Simpla identitate (uneori doar asemănare) de forme nu este suficientă; analiza chimică a pastei, angobei și vopselei, precum și a modului de ardere a ceramicii cenușii din orașele grecești și a celei descoperite în mediul autohton ar putea fi singurele concludente. O opinie mai puțin categorică ar fi necesară și în legătură cu ceramica roșie sau portocalie lucrată la roată, considerată de proveniență grecească sigură, fără ca acest lucru să fie suficient demonstrat. Autorul însuși admite existența unei categorii de vase îndepărtate mult de modelele grecești, care a fost lucrată de traco-geto-daci (p. 212). Imitațiile după unele forme grecești se întîlnesc frecvent și pe parcursul unei lungi perioade de timp, dovedind integrarea lor în repertoriul ceramicii autohtone. Este posibil mai degrabă ca în interesul confecționării unor vase mai solicitate olarii indigeni să fi adoptat roata olarului prin filieră greacă directă sau indirectă în primul rînd pentru a confecționa imitații cît mai fidele după vasele cele mai căutate în procesul de schimb. Aceștia li s-au adăugat cele cîteva forme locale transpuse la roată încă din sec. V-IV î.e.n. În mod just autorul conchide, totuși, că „începutul lucrării la roată în mediul autohton se poate situa în a doua jumătate a

sec. V î.e.n.“ (p. 212); n-ar fi exclus, totuși, ca noua tehnologie să fi fost adoptată în NE Bulgariei, în Dobrogea și în unele zone din Muntenia și sudul Moldovei chiar mai de timpuriu.

În cap. XIII autorul propune o cronologie a Latène-ului geto-dacic structurată în trei faze: faza I-a — sec. V-IV — 250 î.e.n. (corespunzătoare evoluției aspectului cultural Canlia, parțial și a aspectului Ferigile); faza a II-a — ± 250 — ± 150 î.e.n. (tranziția între aspectul Canlia și cultura Sarmizegetusa); faza a III-a — ± 200 — ± 150 î.e.n. — 106 e.n. (evoluția culturii Sarmizegetusa). Constatăm că această cronologie a fost stabilită mai ales pe baza analizei ceramicii, avîndu-se în vedere faptul că în fazele menționate ea are evoluții în linii mari uniforme. El apreciază corect că simpla adoptare a roții olarului de către autohtoni nu putea determina trecerea acestora la epoca Latène, acest fenomen fiind mult mai complex. Totuși, constată el, adoptarea noului meșteșug coincide în linii mari cu începutul Latène-ului la Dunărea de Jos. Em. Moscalu a situat începutul noii epoci pe la ± 400 î.e.n. dar apreciază just că în Dobrogea, cel puțin, fenomenul se situează la mijlocul sec. V î.e.n. (p. 221—222). Meritorie ni se pare corelarea începutului epocii Latène cu apariția uniunilor tribale la geto-daci. Totuși, atât documentarea arheologică cît și izvoarele istorice ne sugerează existența unor posibile uniuni tribale autohtone mai vechi decît data propusă de Em. Moscalu pentru începutul noii epoci. Pe de altă parte nici structurarea globală a Latène-ului geto-dacic în cele trei faze amintite, numai pe baza ceramicii, fără a avea în vedere diferențele existente de la o zonă la alta, ori alte elemente definitorii, nu pare a fi cea justă.

În cap. XIV autorul descrie, pe scurt, în română și franceză, pasta exemplarelor ceramice lucrate la roată și ilustrate în planșe, operație care facilitează în mod deosebit — cunoașterea mai amănunțită a acestei categorii de vase.

Cap. XV — „Încheiere“ concentrează 10 concluzii pe care autorul le-a considerat mai importante și spre care a fost dirijată întreaga demonstrație an-

terioară. Unele dintre aceste concluzii — cum ar fi evoluția culturii traco-geto-dacice a sec. VI-III î.e.n. din culturile hallstattiene tracie ale sec. XII-VII î.e.n. ori evidențierea fenomenului continuității și a permanenței culturii traco-geto-dacice sau faptul că aspectul cultural denumit de autor Canlia împreună cu Bîrsești-Ferigile, constituie baza etnică și culturală din care se va naște cultura geto-dacică de tip Sarmizegetusa, vor întruni probabil opinia aproape unanimă a cercetătorilor. Alte concluzii însă, cum ar fi originea presupusă din zonele nord-pontice a ceramicii la roată din grupurile culturale Kustanovice și Szentes-Vekerzug-Chotin, ori începutul confecționării de către geto-daci a ceramicii cenușii lucrate la roată începînd de-abia din a doua jumătate a sec. V î.e.n., pot fi modificate în viitor, în funcție de noile descoperiri.

Rezumatul în lb. franceză (p. 344—358) înfățișează sintetic principalele idei ale capitolelor anterioare. Între p. 361—377 sînt prezentate 17 figuri: primele trei înfățișează tipuri de vase specifice epocii bronzului și mai ales Hallstattului A — C; două (fig. 4—5) prezintă hărțile răspîndirii ceramicii cu proeminențe și a grupurilor culturale nord-tracie; următoarele (fig. 6—13) reprezintă tabele cu tipurile ceramice lucrate cu mîna, la roată, ori

răspîndirea acestora pe aspecte culturale; vin apoi la rînd două tabele cronologice (fig. 14—15) și altele două cu statistica tipurilor de vase de la Ravna și Canlia. Urmează „Legenda planșelor“ (fig. 381—392) și planșele I — CXIX (p. 381—511). Primele 105 planșe înfățișează un număr impresionant de desene, pentru toate tipurile și variantele. Ultimele 14 planșe sînt hărți ale ariilor de răspîndire a tipurilor discutate. Din păcate, acestea din urmă, datorită condițiilor de editare, independente de dorința autorului, sînt aproape ilizibile.

Analizînd lucrarea în ansamblul ei, trebuie să recunoaștem că reprezintă o contribuție de o valoare deosebită, cu numeroase puncte de vedere noi, expuse cu multă competență și cunoaștere a materialului, care vor fi avute în vedere de cercetătorii problemei. Au fost prezentate uneori și materiale inedite (cum ar fi cele provenite din necropola de la Canlia) sau greu accesibile, răspîndite în reviste cu o circulație mai restrînsă. Lucrarea lui Em. Moscalu reprezintă una dintre cele mai de seamă contribuții ale ultimilor ani la arheologia ținuturilor traco-geto-dacice din perioada anterioară statului dac centralizat al lui Burebista.

M. IRIMIA